

Др *Тибор ЖИВКОВИЋ*
Историјски институт САНУ
Београд

ПЉЕВАЉСКИ КРАЈ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Мора се признати да не постоје наративни историјски извори у којима би се нашле вести о пљеваљском крају у раном средњем веку. Оскудицу наративних извора као зла коб прати и недостатак докумената, печата па и нумизматичких налаза који би можда помогли расветљавању положаја и значаја пљеваљског краја у овом раздобљу. Стога, ово излагање сам замислио више као размишљање о пљеваљском крају у раном средњем веку ослоњено на географске, топографске и неке друге податке помоћу којих би се можда могло доћи до одређених претпоставки, свакако уз потпуни ослонац у методологији историјске науке.

Данас су Пљевља град који је седиште општине, односно једне географске и привредне целине. Ово није ситуација настала у новије доба већ последица дугогодишњег историјског развоја читавог тог простора. У римско доба у пљеваљском пољу је постојало значајно римско насеље у литератури познато под именом Муниципијум S.¹ У питању је било веће градско насеље које је, сумње нема, свој постанак и развој дуговало повољном географском положају и путу који је кроз и крај њега пролазио. У том смислу може се говорити о континуитету насељеног места. Пљеваљски крај је тада, у административном смислу, припадао римској провинцији Далмацији, а од Диоклецијановог времена провинцији Превалис.² На основу епиграфских споменика може се поуздано рећи да су тадашњи становници ове области били Пирусти, илирско племе које је било добро познато по умешном рударству.³

¹ *Историја Црне Горе*, I, Титоград 1967, 221-239 (у даљем тексту: *ИЦГ*); S. Loma, *Zur Frage des Municipiums S. und Seines Namens*, Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou, Beograd 1997, 185-230.

² За границе Превалиса видети: *ИЦГ*, 242.

³ *ИЦГ*, 165, 228.

Подручје Пљеваља било је у римско доба стециште два важна пута. Један је ишао од данашњег Никшића, преко Брезне, Пивског манастира, Пишћа, Шћепан Поља и Шупље Стијене, повезујући приморске области са унутрашњошћу, док је други текао из Салоне долином Неретве а затим преко источне Херцеговине, Гатачког Поља, Горажда, Чајничка и Бољанића такође долазио до Пљевља.⁴

Од средине V века отпочело је убрзано опадање римске односно византијске власти на подручју Илирика. Несумњиво је да су тада, под ударима Хуна, многа градска средишта у Илирику заустављена, па ово пропадање није заобишло ни пљеваљски крај.⁵ Иако су се прилике донекле поправиле првих деценија VI века, појава Словена и доцније Авара на Дунаву, одакле су нападали на византијске поседе јужно од ове реке, убрзала је даље пропадање ових области.⁶ Прокопије, Агатија, Менандар и Теофилакт Симоката, главни византијски писци који бележе упаде Авара и Словена, своју пажњу углавном усмеравају према Тракији и Хелаци, областима ближим Цариграду и средишту самог Царства, па тако нема података који би сведочили о упадима Словена или Авара у простор некадашње римске Далмације. Изузетак чине три оскудна податка.

Прокопије каже да су Словени и Авари скоро сваке године откада је Јустинијан постао цар (527-551) пустошили земље од Јонског залива (односно Јадранског мора) до предграђа Цариграда.⁷

Други податак пружа Менандар, који пише да је Бајан, аварски хаган, 568. године, послао 10 000 Кутригура да пређу реку Саву и да пустоше кроз Далмацију.⁸

Теофилакт Симоката кратко бележи да је хаган 597. године са великом војском кренуо на Јонски залив у земљу Далмацију где је заузео град Вонке и порушио 40 тврђава.⁹

⁴ За римске и средњовековне путеве у данашњој Црној Гори, видети: Г. Шкриванић, *Пућеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 65-66, 124.

⁵ О пустошењима Хуна по Илирику и страдањима градова, видети: Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 58-61 (у даљем тексту: Живковић, *Ромеји*).

⁶ О словенским упадима јужно од Дунава видети, Живковић, *Ромеји*, 47-57, са тамо наведеном литературом.

⁷ *Procopii Caesariensis opera omnia, Bellum Persicum, Bellum Vandalicum, Bellum Gothicum, Historia arcana, De aedificiis*, ed. J. Haury, vol. I-IV, Lipsiae 1962-1964, *Hist. arc.* 18, 114.7-115.2; *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, уред. Г. Острогорски, Београд 1955 (у даљем тексту: *ВИНЈ I*) 51-52.

⁸ *Excerpta de legationibus*, ed. de Boor, Berlin 1903, II, 458.26-30; *ВИНЈ I*, 88.

⁹ *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. P. Wirth, Stytgardie 1972, VII 12, 265.5-7; *ВИНЈ I*, 121.

У сва три примера није јасно који део простране римске провинције Далмације имају ови писци у виду. Ф. Шишић је претпоставио да је градић Вонке негде у Босни на путу Сирмијум – Салона.¹⁰ О прва два похода можемо само да наслућујемо да су се одиграли негде у данашњој Босни према средњој Далмацији. Ипак, још један Прокопијев податак донекле може да појасни правац кретања аварско-словенских нападача.

Наиме, Прокопије сведочи да су 548. године провалили Словени преко Дунава, и све до Драча починили велика злодела према становницима Илирика. Заузели су многе тврђаве и одвукли силан плен и заробљенике.¹¹ Пре него што се упустимо у анализирање овог похода Словена, вреди напоменути да Константин Порфиригенит, који пише 948. године, каже како су области у којима данас живе Срби и у којима су они насељени биле потпуно запустеле.¹² Прокопије и сам каже да су области Илирика између 527-551. године биле, провалама Словена и Авара, претворене у „скитску пустињу“.¹³

Поход Словена из 548. године, који се окончао под зидинама Драча, морао је да се одвија тадашњим комуникацијама које нису биле бројне. Пошто су ови Словени провалили са средњег Дунава правац њиховог кретања морао је да иде до Ниша а одатле према југозападу према Дрини и према Сјеници и Новом Пазару.¹⁴ Који год пут да су одабрали, они су, спуштајући се према југу, сасвим извесно морали проћи кроз Пљеваљски крај, а одатле на Оногошт (Никшић) па даље према Зети и Скадру. Стога, може се рећи да је Пљеваљски крај током VI века трпео од упада Словена а том приликом подривена је привредна моћ ове области као и измењена њена демографска слика.

Топографија пљеваљског краја пружа прилично јасне одговоре на питање о демографским променама тога подручја. Филолози су одавно упозорили да су хидроними Лим, Тара, Ћотина (Ћехотина) несловенског порекла, управо као и топоними Каштељ, Обарде, Матаруге,

¹⁰ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 225.

¹¹ *Procopii BG*, III 29, 423.3-7; *VINJ I*, 38.

¹² *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R.J. H. Jenkins, I-II, Washington 1967, I, 32.21-25 (у даљем тексту: *DAI I*); *Византијски извори за историју народа Јужославије*, II, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 49 (у даљем тексту: *VINJ II*).

¹³ *Procopii Hist. arc.* 18, 115.1-2; *VINJ I*, 52.

¹⁴ Да су у питању Панонски Словени, видети: Живковић, *Ромеји*, 50-51.

Сервановац, Устибар.¹⁵ Судаћи према овим називима појединих насеља и река, извесно је да су Срби приликом насељавања овде ипак наишли на домаће, романизовано или полуроманизовано, становништво. Тако се придев „опустели“ искоришћен код Прокопија и Порфирогенита, заправо односи на страдање већих градских средишта, од којих је једно свакако био Муниципијум S. Слојеви најранијих српских/словенских топонима могу се препознати и данас у називу поједини локалитета, на пример, Игришта, недалеко од Мојковца или поток Требево, тј. Требељ на путу Пљевља – Поблаће.¹⁶

Само име Пљевље није старије од краја XV века а и путописци прве половине XVI века помињу га као мало село, на пример Рамберги 1518. године,¹⁷ Шепер 1533. године,¹⁸ Катарин Зен 1550. године.¹⁹ Паоло Контарини га бележи 1581. године као повеће место у коме постоје два одвојена дела - хришћански и турски,²⁰ док Хајес пише 1621. године да је у питању велика варош у којој живе искључиво Турци.²¹ Очигледан је дакле напредак Пљевања од 1518 – 1621. године. Развој града свакако је био у непосредној вези са тадашњим трговачким путевима који су из Дубровника, преко Фоче и Чајнича, затим преко планине Ковач излазили на данашње село Враца и одатле на Пљевља. Од Пљевља је пут даље ишао према Сјеници, Новом Пазару, а одатле се рачвао једним краком према Митровици а другим према Нишу.²² Пут је дакле одувек пролазио кроз пљеваљско поље, било у римско време или у време пуног средњег века или турске власти. Стога, природно је помишљати да је овај пут постојао и био у употреби и током раног средњег века. Међутим, док је овај пут и поменутима раздобљима играо улогу међународне саобраћајнице, дотле је у време раносредњовековне српске државе он могао да има тек локални значај. Летопис из XVII века помиње храм Св. Тројице у месту зовом Врхобрезница близо места Плевља у Херцег-

¹⁶ Овај топоним, односно хидроним, забележили смо током истраживања подручја Пљеваља априла 1999. године.

¹⁷ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 61 (1882) 213.

¹⁸ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62 (1882) 61, за Пљевља користи назив *Pliente*.

¹⁹ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 62 (1882) 98, село *Plevne*.

²⁰ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU, 124 (1895) 62, место *Plevia*.

²¹ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 124 (1895) 79, варош *Pleufglie*.

²² Подробније, Шкриванић, *Пушјеви*, 126-127.

овини.²³ Врхбрзнички летопис каже да су Турци 1452. године разбили херцега Степана на реци Брезници.²⁴

Ова два податка из Летописа упућују на закључак да је недалеко од данашњих Пљеваља, у близини манастира Св. Тројице, постојало насеље које је носило име Врхбрзница. У том случају у питању је насеље смештено при извору реке Брезнице. Аналогија назива места по топографској конфигурацији јесте у имену Врхбосна, данашњег Сарајева, на извору реке Босне.

Првобитна српска држава захватала је подручја Ибра, Таре, Лима, Босне, простирући се према западу до Ливна и Врбаса, где се граничила са Хрватском или жупским областима под влашћу хрватских кнежева.²⁵ На основу вести Константина Порфирогенита Србијом је владао један архонт из владалачког рода,²⁶ док су поред њега важну улогу играли жупани – обласни господари или предводници појединих родова и породица.²⁷ У таквој хијерархији власти, каква је у крајњем исходу остала забележена и код познијег Попа Дукљанина,²⁸ жупа је била нека врста основне територијалне јединице и чинила је кичму привредног, војног и друштвеног живота. Свака од тих жупа морала је да има и одређену привредну улогу. Оне жупе које су биле поред путева свакако су биле у повољнијем економском положају, а међу њима би морале да буду и жупе у пљеваљском крају – Љубовића, јужно од Стожера, Брсковска са обе стране Таре, Тара, северно од Брсковске, Вранеш, источно од Љубовиће и Брсковске жупе. Дуж пута Пљевља – Томашево – Бијсло Поље, долином Ђехотине и Љубовије, налази се читав низ пространих и плодних котлина – Отиловићи, Матаруге, Павино Поље, Томашево (Шахови-

²⁴ *Památky drevního písemnictví Jihoslovnanuv*, ed. P. J. Šafarik, *Okázky občanského písemnictví*, Praha 1870, 80; С. Ђирковић, *Херцеџ Сѣефан Вукчић Косача*, Београд 1964, 252, нап. 42.

²⁵ Разматрање граница српске државе из времена раног средњег века сложено је питање и захтева посебну студију; стога, овде упућујемо само на основну литературу: Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета 8/1 (1964) 167. Р. Новаковић, *Још нека размислињања о обиму Србије IX и X века*, ЗФФ 10/1 (1968) 144, 179. Новија тумачења, Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, Зборник за историју Матице Српске (2001) у штампи.

²⁶ *DAI I*, 32.30-33; *ВИНЈ II*, 50.

²⁷ *DAI I*, 29.66-68, 32.119-123; *ВИНЈ II*, 14-15, 56. *Einhardi Annales*, MGH, SS, I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 209.13-17.

²⁸ *Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950, 55-56 (у даљем тексту: Мошин, *Ljetopis*).

ћи).²⁹ Простор ових плодних котлина свакако је био занимљив за Србе, уопште Словене, већ због развијеног пољопривредног живота насељеника, док су брдски предели били, као и данас, погодни за екстензивно сточарство.

У привредном животу раносредњовековне српске државе локалне саобраћајнице имале су значај у повезивању појединих жупа и области, па се стога не може занемарити чињеница да је пљеваљски крај, односно некадашња област Муниципијума S, био раскрсница путева који су једним краком водили према Херцеговини а другим према Никшићу, Зети и Приморју. Стога, намеће се снажан закључак да је привредни и саобраћајни значај ове области био прилично велики.³⁰

Поставља се питање, где је могао да буде утврђени центар пљеваљског краја, седиште жупана и управе. Познати извори о овоме не говоре, иако на основу изнетих закључака постојање оваквог једног центра неминовно следи. У попису градова Србије, забележеног код Константина Порфирогенита, помиње се и град Дреснеик, односно Дресник,³¹ за који је К. Јиречек претпоставио да се ради о Брезнику код Пљеваља.³² Етимологија, свакако, није одржива, јер је субституција Д > Б Дрезник = Брезник, тешко допуштима филолошка комбинација. Мислимо да на овој тези не треба исувише истрајавати јер постоји читав низ других могућности које је потребно размотрити.

Наиме, Порфирогенит у своме списку о градовима помиње свега њих шест, плус два у Босни која је тада била саставни део Србије,³³ што је прилично мали број узме ли се у обзир да само на простору бивше југословенске републике Босне и Херцеговине постоји археолошки сондиран и доказан, велики број земљаних утврђења датираних у раздобље раног средњег века.³⁴ Сходно овоме, број утврђених места у Самој

²⁹ Мркоњић, *Полимље*, 243.

³⁰ Ј. ковачевић закључује да су римски путеви, којима је подручје данашње Црне Горе било „избраздано“, остале су такође делимично у употреби и током средњег века; упор. *ИЦГ*, 180.

³¹ *DAI I*, 32.150; *ВИНЈ II*, 58.

³² К. Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Сарајево 1951, 56; исто, Шишић, *Повијесј*, 459; Шкриванић, *Пушеви*, 124. У новије време, А. Лома, *Сербисцхес унд Кроајисцхес Сјрацхџуи бей Консџанџин Порџхјороџенџиос*, ЗРВИ 38 (2000) 110, ову тезу Јиречека са правом потпуно одбацује у упозорава на боље читање Дрежник.

³³ *DAI I*, 32.149-151; *ВИНЈ II*, 58.

³⁴ С. Ђирковић, „Насељени градови“ *Консџанџина Порџироџенџија и најсџарија џериџориџална орџанизациџа*, ЗРВИ 37 (1998) 31, нап. 87 (у даљем тексту: Ђирковић, „Насељени градови“).

Србији био је несумњиво већи.³⁵ Још анонимни Баварски географ, који је писао између 817. и 843. године, наводи у области Мерехана (највероватније балканских Мораваца) чак 30 градова (*civitates*).³⁶ Удаљени франачки летописац Ајнхард, помиње да је Људевит Посавски побегао из Сиска Србима где се склонио а потом убио српског кнеза и загосподарио његовим градом.³⁷ Без сумње је у питању једно од бројних мањих утврђених места која су чинила кичму унутрашње управе у српској држави.

Према Порфиригениту, просторно мала област Неретљана има четири града, Дукља три, Захумље пет или седам (Бона и Хум стварају ову недоумицу), Травунија пет, а све су то области далеко мање од Србије у којој је било, наводно, свега шест, односно осам, градова.³⁸ Најзад, на укупном простору српског и хрватског племена Порфиригенит помиње 34 насељена места којима он, по неком свом критеријуму, придаје већи значај. Већ средином XII века, када је Јован Дука 1165. године кренуо са војском према далматинској обали, у унутрашњости је покорио чак 57 градова, који су се, несумњиво, налазили управо на простору некадашње Крштене Србије Константина Порфиригенита.³⁹

Извесно је да Порфиригенитова листа српских градова представља заправо пробрана насеља на основу неког царевог критеријума. Поведемо ли се за дефиницијом полиса оног времена, то би подразумевало насеље које у свом склопу има и утврђење – дакле војни и привредни значај. Као такви, ови градови би могли бити управно средиште веће области, односно оних области које су цару биле најбоље познате или онеме који га је о њима обавестио. Како је тежиште царевог писања о Србима сведено заправо на односе Бугарске и Србије, велики су изгледи да су ови градови били заправо војна упоришта на источним српским границама која су служила за одбрану од Бугара.⁴⁰

³⁵ Слично, Ђирковић, „Насељени градови“, 31.

³⁶ С. Пириватрић, *Византијска њема Морава и „Моравије“ Констинтинина Порфиригенитина*, ЗРВИ 36 (1997) 198, нап. 86.

³⁷ *Einhardi Annales*, 209.13-17.

³⁸ *DAI I*, 29-36.

³⁹ Поменутих 57 градова су у земљи Далмата (= Срба): *žp Dalmatikh Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnæ 1836, 248; *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971, 88. Упор. Ђирковић, „Насељени градови“, 31; такође, С. Ђирковић, *Народ Качића Јована Кинама*, ЗРВИ 32 (1993) 19-34.

⁴⁰ Живковић, *Ромеји*, 121-122.

Ограничени економски ресурси Србије у раном средњем веку, недостатак кованог новца и развијеног занатства, указују на то да поменути српски градови нису били ништа друго до војне и управне тачке, док је њихова привредна снага била једва вредна помена. У том случају, као средиште једне прилично важне области, пљеваљске, морало је да фигурира неко насеље или тврђава недалеко од главног пута који је спајао област Раса са Приморјем и са Херцеговином, односно Босном.

У том случају град Врхбрезница био је претеча Пљеваља и налазио се у близини извора реке Брезнице. Требало би се подсетити и писања Попа Дукљанина који бележи да је рашки жупан, нешто после смрти бугарског цара Петра (969. год.) и освајања његове кнежевине од стране Византинаца у време цара Јована Цимискија (971-975), уточиште потражио код дукљанског краља Предимира. Вредан пажње је податак да су се два владара срела у жупи *Onogosti* (Оногост, Никшић).⁴¹ Имамо ли у виду већ поменути мрежу путева која нам је позната из римског али и из доцнијег раздобља, велики су изгледи да се рашки жупан из области Раса до Оногоста запутио путем који је водио преко пљеваљског краја. Уколико је то била уобичајена траса онда је заиста извесно да је у пљеваљском пољу постојало једно насеље недалеко од пута које је уједно било и средиште веће управне области. То би управо могла бити Врхбрезница. Археолошка испитивања овог терена тек ће показати да ли тамо постоје показатељи који би ову тезу потврђивали. У питању по свој прилици није Порфирирогенитов Дреснеик, јер, како смо показали, број насељених места и утврђења у српској држави раног средњег века, био је знатно већи од оног броја који наводи византијски цар и писац.

Напоследку, желео бих да изразим захвалност господину Р. Манојловићу, директору Музеја у Пљевљама, чијим је трудом последњих година отпочео низ сондажних истраживања са циљем да се боље спозна и разазна прошлост пљеваљског краја. Користим ову прилику да позovem све људе добре воље да му помогну у његовим напорима.

⁴¹ Мошин, *Ljetopis*, 73-74.

Tibor Živković, Ph.D.

THE REGION OF PLJEVLJA IN THE EARLY MIDDLE AGES

Summary

Under the attacks of the Huns, and later the Avars and the Slavs, the region of Pljevlja in period of the late Antique had, beyond any doubt, endured important demographic and cultural changes. During the Roman, and later the Byzantium Empire, the road that had led by Municipium S (close by today's Pljevlja) had been of immense importance. By this road the coastal regions had been linked with the interior of the Balkan Peninsula. Because of developed mining and trade, the road had been, at the time, of the „international“ importance. The very big change in the significance of this road had been caused by the devastation of the region between Mesia and Prevalis by the Avars and the Slavs, so this road had lost its significance at the time of settlement of the Serbs. Although the economy of the early medieval Serbian state had been poorly developed, it is doubtless that the road had still existed, but it was of regional importance, linking two or more districts (župa) of the old Serbian state. As župa had been the administrative base of early medieval Serbian state, that had had to have a fortification, it can be concluded by analogy that the region of Pljevlja as one district had had the center not far from today's Pljevlja. The old thesis set by K. Jirecek that Dresnik mentioned by Constantine Prophirogenite is in fact medieval Breznica cannot be accepted from the philological point of view. On the other side, the list of the towns of Serbia noted by Constantine Prophirogenite, presents only the choice of the settlements on the basis of criteria set by the Emperor, which means that some other places (that could not meet the Emperor's conditions) could not be found on that list. One such place could have been Vrhbreznica, i.e. Breznica. It is general impression that the region of Pljevlja and early medieval town that had existed there, had been one economic and administrative region in the Serbian state of the early Middle Ages. The archeological research should confirm or deny this thesis.